

LITURGIJA - SVETI SUSRET

Ghilsain Lafont
EUHARISTIJA. HRANA I RIJEČ

169

Služba Božja 2 | 09.

PETO POGLAVLJE

TIJELO I KRV

U više sam navrata naglasio da su veliki simboli dara i Saveza “umrijeti za” drugoga, ljubavno zajedništvo kao i najobičniji poziv na objed. Ako je čovjek biće koje žudi za životom, on zacijelo ne želi živjeti sam. Njegova žudnja radije ide u pravcu darivanja života, života kojega je i on sam primio od drugih. Darovati vlastiti život za druge i primiti život od drugih nakana je prisutna u čitavoj ljudskoj egzistenciji. Možda upravo ona nesvjesno pokreće povijest čovječanstva. Smrt, spolnost i hrana veliki su simboli te žudnje. Oni je kazuju, djelomično ponazočuju, no u svojoj simboličkoj konstituciji nikada u potpunosti ne ostvaruju.

Ograničenja i nadilaženja simbola

U prethodnom smo govoru ukazali na ograničenja simbola “umrijeti za”. Tko daruje vlastiti život ulazi u totalitet dara, u beskraj. No, u onoj mjeri po kojoj se tom čovjeku ne može uzvratiti, taj simbol ima u sebi nešto jednostrano, a savez se u njemu ne događa u čitavoj punini, iako ostaje predmetom nade. Sasvim suprotno od „smrti za“, poziv na objed učinkovito ozbiljuje uzajamnost koja je središnja u procesu dara. I domaćin i uzvanik uzajamno daruju jedan drugome. Hrana ponazočuje potpuni dar života, iako ga ostvaruje samo na prolazan način.

Smrt i uskrsnuće Kristovo nadilaze ograničenja “smrti za”. Kao što smo vidjeli u prethodnim poglavljima, smrt i uskrsnuće predstavljaju početak potpunog dara koji je predmet ljudske žudnje. I ako smrt i uskrsnuće preobraze gozbu kojom se slave, ne bi li omogućili istome da na neki način nadiđe vlastite granice? Upravo to je vjera Crkve. Ispovijedamo da je euharistijska gozba, koja ima u sebi uzajamnost identičnu onoj u pashalnom Isusovom otajstvu, mjesto na kojem se to otajstvo očituje i posreduje na način da i mi možemo ostvariti ono što je upisano u našem tijelu i u našem imenu: prinijeti naš život da bismo ga nanovo preobražena primili.

Transignifikacija i transfinalizacija

Kristovo se Otajstvo uzbiljuje u našem prinosu kruha i vina najprije preko riječi, odnosno euharistijske molitve preko koje se očituje apsolutno značenje dara. Novija teološka istraživanja govore o “transignifikaciji kruha i vina”. Naime, značenje saveza, upisano u svakom blagovanju, ovdje biva potpuno preusmjereno. Zaziv upućen Bogu, spomen na Kristovo otajstvo, darivanje kruha unose u značenje vječnog i novog Saveza, sklopljenog u Tijelu i Krvi Kristovoj, u daru Duha zajednici.

Među svim pripovijestima koje su ljudi sastavili, uočili smo ulogu onih koji se spominju i žele ponazočiti temeljne događaje čovječanstva, odnosno, početke i kraj. Vidjeli smo apsolutnu originalnost tog načina govora koji odlazi daleko u jedva izrecivu prošlost i anticipira budućnost o kojoj nitko ne može sanjati. Ti događaji zajednički su svim ljudima. Oni se obnavljaju putem blagdana, kazuju pred Bogom, ponavljaju u trenutcima važnih početaka i dovršetaka. No, ovdje se to pripovijedanje ne odnosi samo na ljude u njihovoj različitosti, niti zatvara u okvire njihove povijesti, nego se ono događa između Boga, stvoritelja i spasitelja i čovjeka. To pripovijedanje sadržava spomen na povijest ljudi s Bogom u iščekivanju konačnog spasenja gdje će se sav život objediniti u zazivu Imena Božjega, u snazi spomena žrtvenog jaganjca. “Blagdan čovječanstva” ne može se dogoditi sam od sebe, nego samo s Bogom. Ono što taj blagdan slavi i radosno ponazočuje dar je života i savršenstva. Taj nas blagdan upućuje na naše iskone i usmjeruje prema posljednjem ispunjenju odakle se naš sadašnji život može doista preporoditi.

Kršćanska euharistija sadržava u sebi radosni zaziv upućen Bogu, pripovijedanje smrti i uskrsnuća Kristova kao autentičan temeljni događaj za čitavo čovječanstvo. Prethodno sam pokušao ukazati na apsolutno obilježje tog pripovijedanja, koje je vezano uz pashalno iskustvo uskrsnuća kao i uz posredovanje njegova značenja, te se nalazi u odnosu prema osobi Isusa Krista koja nas predstavlja i preko kojega postajemo dionici čudesne razmjene koja se u njemu vječno događa. Euharistijsko pripovijedanje, obraćajući se Bogu, slavi puninu prinesenog i uzvraćenog dara u Kristu Isusu. Kazuje da su u njemu svijet i ljudi postali dionici apsolutne dinamike ljudskog prinosa i božanskog sebedarja, te pokazuje mjesto tog darivanja: predano Tijelo i prolivena Krv. Imanentno darivanje prigodom svakog objeda ovdje biva obogaćeno neiscrpno novim značenjem. U tom smislu, euharistija je plod "transignifikacije", odnosno "transfinalizacije", jer se konačni finalitet saveza, jednostavno *sadržan* u svakom blagovanju, *izvršuje* u samom trenutku slavlja.

Prema transupstancijaciji

Zacijelo, potrebno je otići korak dalje u našem razmišljanju. Radosni spomen našega spasenja u Isusu Kristu slavi se istovremeno po riječi i prinosu kruha i vina. Ako euharistijsko pripovijedanje, među svim pripovijestima čovječanstva, u sebi ima doista nešto jedinstveno, što bismo mogli reći o kruhu i vinu? Ako euharistijsko pripovijedanje kličući uzbiljuje događaj koji se dogodio u Isusu Kristu, neće li možda prinos kruha i vina ponazočiti tijelo i krv trpećeg Kristova čovještva i neće li i oni objediniti sve one koji govore i blaguju u jedan jedincati prinos?

Drugim riječima, lik je euharistije na području govora i pripovijedanja, doista jedinstven. Apsolutni događaj ne može se izreći nekim običnim jezikom. U euharistijskom je govoru angažirana sva snaga riječi usklađena na način da tvore religioznu poemu bez premca. Riječ u vremenu izgovorena doseže koliko god je moguće više čistoću i bogatstvo Riječi. Ta jedincatost, koju vidimo na području govora, hoće li također vrijediti i za kruh i vino? Ondje se fonemi, riječi, naglasci, rečenice ujedinjuju da bi oslobodile riječ pristupa punini Kristovoj, a ovdje su to elementi koji će biti preobraženi u darovano Tijelo i prolivenu Krv, kao mjesta dara i uskrsnuća. Kao što su sve riječi

stvorene da bi jednoga dana uzmogle izreći riječ prinosa i tako sabrati sav ljudski govor, nije li isto tako sva hrana stvorena da bi mogla biti objedinjena u blagovanje u kojem se ostvaruje „cjelina“, to jest Tijelo i Krv Kristova između Boga i ljudi biva darovana i prihvaćena? Sva bit svijeta trebala bi se pronaći u tom blagdanskome blagovanju, u pripovijedanju temeljnog događaja. Rađanju jednog novog svijeta u Božjim rukama po uskrsnom Kristu, trebala bi uzvratiti žrtva prinosa ovoga svijeta po ljudskim rukama. Sveti prinos kruha vina u tom je daru i uzdarju otajstveno mjesto koje obuhvaća Boga i ljude.

Transupstancijacija

Riječ „transupstancijacija“ trebala bi izraziti prirodu tog dara. Međutim, ona zaziva strah. Odveć je komplicirana i stoga nerazumljiva prosječnom čovjeku. Ovaj termin upućuje na metafiziku bitka i akcidenta, koja danas više nije razvidna svima. Čini se da je ovaj termin kulturalno zastario, a možda je i definitivno nadiđen, jer izaziva visoko apstraktnu spekulaciju koja je već izišla iz načina osjećanja ljudi. Stoga je potrebno pronaći jedan drugi zamjenski termin.

Simbolički iskon termina

Unatoč svemu želio bih zadržati taj termin. Vidjet ćemo malo pomalo zašto. Želio bih ga zadržati i vratiti mu povrhu svega njegovu emotivnu vrijednost i simboličko ukorijenjenje. Teološki rječnik zasigurno posjeduje vrlo rigorozna značenja, ako ga se smjesti u logički sistem kojemu pripada. No, to je bogatstvo rođeno u krilu entuzijazma vjere i dubokog ljudskog smisla simbola. Efežani su u V. stoljeću na ulicama svoga grada izvikivali čudnu riječ – „Theotokos“ – jer je ona izricala bit njihove vjere u Krista. Na polemičan i dinamičan način branili su istinu o „Majci Božjoj“ protiv svih onih koji su tvrdili da je Marijin Sin jednostavno sin čovječji. Potom su teolozi, pomno ispitujući tu istinu vjere, razmatrali pojam „materinstva“. No, riječ *Theotokos* bijaše i ostala je onaj pravi izričaj vjere. Nema dvojbe da bi i riječi *transupstancijacija* trebalo vratiti izvorni kontekst.

Srednji vijek

Raymond Oursel držo da je u termin *transupstancijalizacija* gotovo ključna riječ ne toliko za skolastiku, koliko za duhovnost i mistiku, koje su se očitovale u umjetnosti romaničkog doba. U tom je razdoblju postojala živa svijest o *čudesnoj razmjeni* (*admirabile commercium*) između Boga i čovjeka koja svojim svjetlom preobražava svu stvarnost, a sabire se u simbolima kruha - Kristova Tijela i vina - njegove Krvi.¹ Daleko od toga da bi ta riječ ostala nerazumljiva i ograničena, "transupstancijalizacija" kazuje konačni smisao dinamike svijeta.

Nešto kasnije jedan je pjesnik (možda je to bio sv. Toma Akvinski) sročio u čast Presvetog Oltarskog Sakramenta posljednicu – *Hvali Sion Spasitelja* – koja latinskim stihovima pjeva skolastičku spekulaciju o "realnoj prisutnosti" i o metafizičkim čudesima koje ona sa sobom nosi. Danas nam se čini tvrd taj govor. No, možda ne umijemo osjetiti način kojim je entuzijazam vjere gledao na preobrazbu kruha i vina u Tijelo i Krv Kristovu. Za njih se ljubav Božja prema čovjeku očitovala upravo u tom slapu "metafizičkih čudesa" upravljenih komunikaciji s Kristovim Otajstvom. Ono što bitak i priroda ne uspijevaju učiniti, to čini Bog. Himan *Hvali Sion* ispunjen je nježnošću Svemogućega, koji žudi za zajedništvom sa svojim sinovima. Ako zanemarimo tu čuvstvenu snagu odakle je proistekao, u tom himnu nećemo vidjeti drugo osim dosadnog i bezličnog nabranja stihova. Možda nije himan besmislen, nego smo mi postali slijepi da uvidimo svu njegovu vrijednost.

173

Imaginarij stvari

Gilbert Durand podsjeća na ljudske korijene čuvstvenog iskustva transupstancijacije. "Sva ishrana – piše – je transupstancijacija". Blagovanje je upravljeno prema transupstancijaciji.² S tim se želi reći da imaginacija hrane uvijek teži nadići onaj biološki vid razgradnje stvari, odnosno, nadići negativni ili površni vid fenomena ishrane, s ciljem vrjednovanja suštine ljudskog blagovanja. Bit je tu poput srca namirnica, poput nečega što

¹ Usp. R. Oursel, *Floraison de la sculpture romane*, Zodiaque, t. II., 1976., 233-247 (ed. it. *Firmamento dell'arte romanica*, Milano, Jaca Book, 1992).

² Usp. G. Durand, *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, 1960, 247. (ed. it. *Strutture antropologiche dell'immaginario*, Bari, Dedalo, 1991.).

daje život i preobražava onoga koji se njima hrani. Odavle se čini jednostavan prijelaz od slika prema zbiljnosti „prvotnih namirnica“: sveto piće ili rajski plod, „nad-bivstveni“ element koji pruža besmrtni život, nepropadljiva hrana, koja se ne samo preobražava u onoga koji je blaguje, nego upravo obrnuto, preobražava samu sebe u onoga koji je blaguje dajući mu zalog vječnosti.

Lévinas

174

Možda upravo neke stranice Lévinasova djela *Totalitet i beskonačno* otkrivaju na ponajbolji način čovjekovo ukorijenjenje u transupstancijalizaciji.³ O njoj Lévinas progovara „onkraj lica“, kad opisuje pojavu srama i snage spolnoga susreta. Lice je mjesto očitovanja, dar i težnja za smislom. Za njim se traga i ono se očituje u svjetlu koje ozara riječi. No, onkraj lica, tu su i tijela u njihovoj erotskoj nagosti. Ljubav uključuje mračne okrajke bitka. Njezina gesta nije više gledanje, nego milovanje. Ljubavna žudnja ne zadovoljava se samo prihvaćanjem i priznavanjem drugoga, nego podrazumijeva jednu vrstu poistovjećenja s njime, koja uključuje osjećaj i želju s onu ili s ovu stranu svakoga značenja i razumijevanja. U ljubavnom odnosu osobe se dodiruju u uzajamnom priznavanju, srastaju u polusjeni intimnosti i osame koja se ne raskriva javnosti. Nije li njihov odnos poput „darivanja biti“? Međutim, njihova intimnost nadilazi samu sebe. Ljubavno poistovjećivanje daruje „drugoga“, tj. dijete. Upravo glede plodnosti, Lévinas koristi čak triput riječ *transupstancijalizacija*. Taj je termin u ovom kontekstu nesumnjivo usvojen iz jednog drugog konteksta. On označava izlazak iz vlastite biti da bi se poistovjetio u cjelini osjećaja i žudnje s ljubljenom osobom, te u isti mah nadilazak svake moći i svih projekata. U svojoj stvarnosti i plodnosti, ljubav nadilazi čistu spoznaju, smisao, slobodu i postoji sama za sebe. Nadilazi također i samo tijelo i ne svodi se samo na materiju i na biološku potrebu. No, ako ih nadilazi, ljubav ih istom obuhvaća u proces obilježen slobodnim i ujedno slijepim pristankom. Tko ljubi taj ne pronalazi samoga sebe a da se na neki način ne transupstancijalizira u drugoga i u plod ljubavi.

---

³ E. Lévinas, *Totalità e Infinito* („*Fenomenologia dell'eros*“ e „*Fecondità*“), cit., 263-277.

To je dinamična gesta koja nikada ne prestaje, nego se stalno otvara budućnosti. Kad je o ljubavi riječ, gotovo bismo mogli reći da je bitak bit samo u stalnoj transupstancijalizaciji.

Na ovaj način riječ transupstancijalizacija postaje nam mnogo bliža i manje nerazumljiva. Ona označava i snažno sugerira dinamiku ljubavne žudnje, ali i potrebu za apsolutnom komunikacijom koja se nalazi u srcu imaginacije stvari i utopije alkemije. Činjenica da je koriste i filozofi, a njezino iskonsko sjedište je upravo teološko, odnosno, euharistijsko, potvrđuje nanovo njezinu vjerodostojnost. Ovaj termin spada među one riječi, prepune značenja, kojima kušamo izreći beskonačnu dubinu naše žudnje. S druge pak strane, očividno je da se on može primijeniti bilo u kontekstu potpune ljubavi između muškarca i žene, bilo u kontekstu preobrazbe hrane i elemenata. Kao da se ta žudnja za sjedinjenjem događa ne samo unutar odnosa među osobama, nego i onoga sa stvarima. I kao da valja spojiti ove dvije dimenzije – čovjek/zemlja, čovjek/čovjek da bi se otvorila perspektiva potpunoj čovjekovoj žudnji: biti jedno s ljudima i biti jedno sa zemljom. Ta uzajamnost i mnogostruka preobrazba pruža otajstveno mjesto besmrtnosti koja uključuje također i sjedinjenje Boga s čovjekom i sa svijetom.

Transupstancijalizacija predstavlja dakle jednu metaforu žudnje. To je način da se ona izreče i da joj se pruži jedan kontekst stvarnosti. No, primijenimo li je na kontekst kršćanske euharistije, vidjet ćemo da ona daleko nadilazi svoje granice, da metafore daju tijelo i smisao nenadmašnom odnosu čovjekove žudnje prema zemlji, ljudima i Bogu. Da bismo to razumijeli, odnosno, barem predosjetili, trebamo odbaciti pomisao na transupstancijalizaciju kao na bilo kakvu promjenu biti ili pak kao posebnu promjenu. Prije negoli se vratimo na značenje termina, valja nam razmotriti ono na što on upućuje, na Tijelo i Krv Isusa Krista.

Tijelo, Krv i Ime

Tijekom čitavog našega govora susretali smo se s paradoksom ljudskoga tijela. Tijelo je doista tijelo samo kad ga pokreću potrebe, pobuđuju žudnje. Tijelo je oblikovano govorom poput materije. Tijelo biva nazvano vlastitim imenom, imenom koje od njega čini čovjeka. Tijelo je ujedno "bit" i "simbol". Čini nam se da je to stanje u sebi paradoksalno, možda stoga jer

smo opijeni elementarnim kartezijanskim duhom koji razlikuje sve do odvajanja “duh” i “tijelo” i drži da su to dvije nespojive „stvari“. Možda i stoga jer smo mi ljudi još uvijek u procesu rasta. Još uvijek nismo prešli prag smrti ne poznajemo naše novo ime koje će nam omogućiti da budemo u punini živo tijelo. Taj rast se neće zaustaviti sve dok svi ljudi ne postanu konačno i potpuno tijelo. Zbog toga je potrebno uskrsnuće od mrtvih.

Tijelo i krv u konačnom stanju

176

Unatoč tome, jedno je tijelo doseglo svoje ispunjenje i doista postalo Tijelo. Nije prestalo biti tijelo od krvi i mesa. Štoviše, u tijelu se očitovala sva njegova istina, istina preobrazbe apsolutne ljubavi. Ako je točno sve ono do čega smo došli u prethodnim poglavljima, onda čovjekovo tijelo zapravo i nije tijelo ukoliko ne postane u potpunosti prinos, ako ne živi svoju ekstazu sve do uskrsnuća. Moglo bi se reći da to tijelo doista postaje tijelo samo onda kad biva obilježeno znakom prolivene krvi. Živ čovjek ne vidi svoju krv. Tijelo je sadržava u sebi poput nečeg dragocjenog u čemu struji život. Naprasno prolivena krv znak je smrti, odnosno “darovanog” života, “umiranja za”. To je znak tijela preobraženog u ljubavi.

Prolivena krv nam kazuje koliko je bitno da tijelo bude prineseno. Samo prineseno tijelo i prolivena krv mogu biti uskrišeni. I od tada više ne umiru, niti prestaju biti prineseno tijelo i prolivena krv, jer su upravo zbog toga i zauvijek stvarno čovjekovo tijelo i krv. Upravo na taj je način u potpunosti očitovano Isusovo tijelo u trenutku kad je iz njegova boka provrla krv i voda. On se tu očitovao kao žrtveni Jaganjac. Konačno, njegovo tijelo je postalo Simbol, a da nije izgubilo Bit, jer je Uskrsli sada kadar ukazati se kako želi i tim istim darom i istim uskrsnućem obuzeti svoje učenike.

Konačno ime tijela

Tijelo i Krv Isusova jednostavno su postali ono što je bio njihov cilj. No, oni su Tijelo i Krv i zato jer se Krist poistovjetio na neki način sa svojim Imenom. Njegovo ime nije plod želje roditelja, nego je to nadahnuto, objavljeno ime, koje mu je dao Bog Otac. On u svome tijelu nosi ime i s njime ne samo služenje i odgovornost vezanu uz bilo koje ime (jer je ime ono preko

kojega biva pozvani i nazvani), nego sinovsku Odgovornost i Služenje. On je svojim tijelom i svojom krvlju odgovorio Ocu i primio Ime iznad svakog drugog imena. Isus nije samo čovjek poput nas, nego je on taj koji se darovao više od svih drugih i stoga zaslužio da bude uskrišen. Zasigurno, u svome tijelu, u svojem sinovskom odnosu i u mesijanskom poslanju, nanovo je uspostavio Kraljevstvo Božje, kojega će moći zazvati svi ljudi sabrani u njegovom Imenu.

U čitavom ovom govoru samo ponavljam ono što sam na različite načine pokušao objasniti na prethodnim stranicama, govoreći o blagovanju i govoru. Razvidno je da tijelo i ime pripadaju jedno drugome i idu zajedno. Ako je Ime takvo da može u svako vrijeme odgovoriti Bogu Svemogućemu ili pak posljednjem čovjeku, onda i Tijelo također može odgovoriti svim tijelima i svakoj krvi. I obrnuto, ako nam se Krist u svojem tijelu i u svojem Imenu može obratiti, onda također i naša tijela i naša imena mogu biti upućena njemu preko kojega mogu doseći svoju istinsku dimenziju, Savez s Bogom. Kao što smo prije rekli, Uskrsli ne zasniva svoju zajednicu na starim, privremenim i provizornim zasadama, nego je utemeljuje na osnovu sebedarja svoje smrti i svojega uskrsnuća, na dioništvu u jednom novom i konačnom životu. Tijelo, Krv i Ime Isusovo ne mogu asimilirati naša tjelesa, našu krv i naša imena, nego su ona poput dijelova jedne cjeline, poput udova Tijela i poput sinova u Sinu. Otajstvo Crkve, Tijela Kristova, nalazi se unutar Otajstva Krista uskrslog u svojem Tijelu. Riječ je o jednoj te istoj stvarnosti, samo s druge točke gledišta.

Ovaj kruh i ovo vino...

U euharistijskom slavlju zahvaljujemo u vjeri i u Duhu Svetome za Otajstvo Tijela i Krvi Kristove, koja nas zahvaća i tom se Otajstvu prepuštamo prinoseći same sebe. Zato na oltar donosimo kruh i vino, "plod zemlje i rada ruku čovječjih", odnosno, simbole čovječanstva, ne samo u njihovoj materijalnoj statičnosti, nego u dinamizmu rada i međuljudskih odnosa neophodnih kako bi se rad mogao odvijati i kako bismo njegove plodove mogli podijeliti među sobom. I naposljetku, to je simbol neprestane žrtve kojom bi svaki čovjek trebao uvijek pozivati svoga bližnjega da podijeli ono za čim gladauje i darivati kako bi drugi mogao živjeti.

Sve te dimenzije, koje sačinjavaju složeni simbolizam blagovanja, ponazočuju se u prinos kruha i vina. Čovjek se ne može pojaviti pred Bogom praznih ruku, budući da treba darovati samoga sebe sve do smrti i sve do uskrsnuća. Ne može doći pred njegovo lice bez svoje braće, zahvaljujući kojima prima tijelo i daruje tijelo drugima. No, povrh svega, ne može doći pred Boga bez Krista. Kad euharistijskim prinosom dajemo naše tijelo Bogu zazivajući njegovo Ime, u njega uključujemo sve ljude. I to činimo samo u Imenu Isusovu koje je istovjetno s njegovim Tijelom i njegovom Krvlju. Stoga naša ustrajna molba ište da ti darovi "postanu" Tijelo i Krv Isusa Krista, ne kao neke nepokretne materije, nego kao žive jezgre dara života Pashalnog Otajstva.

... da postanu Tijelo i Krv

S tog kuta gledišta problem „postajanja“ kruha i vina Tijelom i Krvlju Kristovom u sklopu euharistijske gozbe ne treba nas ni u čem iznenaditi. Preobražaj blagovanja, zahvaljujući spomenu na smrt i uskrsnuće Isusovo, koje slavimo kao prvotne događaje početka i kraja, ne događa se bez transupstancijacije tvari, jer između nas i Boga, u tvarima kao i u riječima, u činjenju kao i u govorenju, nema ničega drugoga doli Tijela i Krvi Kristove. Kako bi moglo biti drugačije? Kako bi se između Boga i nas mogla naći bilo koja druga stvar doli Tijela i Krvi Gospodinove?

Ponovimo još jednom. Transupstancijalizaciju ne možemo izolirati od čovjekove žudnje koja se kroz nju pomalja, niti od tvari o kojima se radi. Transupstancijalizacija nipošto nije univerzalni termin primjenjiv na mnoštvo zasebnih slučajeva. On upućuje preko razine čovjekovih dinamičnih odnosa sa stvarima i sa svijetom na Žudnju za apsolutnom preobrazbom koja jamči konačno ozbiljenje. Transupstancijalizacija nije primjenjiva na bilo kakvu "supstancu". Iako poznaje različite metafore, o kojima smo govorili, ovaj termin vrijedi na osobit način kada se radi o otajstvenoj preobrazbi čovjekova kruha u jedincato Tijelo Isusa Krista i čovjekova vina u Krv Kristovu, da bi to Tijelo i ta Krv postali darovani i primljeni dar između Boga i ljudi. Dinamika tog uzajamnog dara, kojega čovjekova žudnja oduvijek iščekuje, stvarno se uprisutnjuje u slavlju Kristova Otajstva. Drugim riječima, univerzalna preobrazba samo je mit, u lošijem smislu tog termina, i nema nikakvog smisla.

No, preobrazba kruha u tijelo Kristovo i vina u Krv Kristovu, shvatimo li je u konačnoj dinamici njegove smrti i uskrsnuća, očituje puni smisao. Možemo reći da očituje Smisao, pisan velikim slovom. Stoga ne možemo govoriti o transupstancijalizaciji misleći samo na "tvari" koje se preobraćaju u nešto drugo (komad kruha u bio-psihičko tijelo), a da ne uzmemo u obzir plod ruku čovječjih kao moguće mjesto dara, prinos drugoga – Riječi Božje, stvorenoga i preobraženoga uskrsnućem i obuhvaćenoga u vječno zajedništvo s Bogom. Samo ako je shvatimo u tom smislu, u smislu čudesnog i jedinstvenog dara, transupstancijacija točno kazuje bit Otajstva: prijelaz čovjekove zbiljnosti prema božansko-ljudskoj stvarnosti, prijelaz za kojim čovjek odvazda traga i kojega u Euharistiji nalazi da bi taj isti dar mogao prenositi drugima.

Zapažanja

Tijekom posljednjih godina u raznim diskusijama, termini poput „realna prisutnost“ i „transupstancijalizacija“, potpuno su pali u drugi plan. U okviru ekumenskog dijaloga, ponajviše s protestantima, pokušali su se zamijeniti ti termini s kategorijama finaliteta, znaka i simbola u duhu aktualnog odbacivanja svake metafizike i „ontoteologije“. U istom okviru ekumenskog dijaloga, ponajviše s pravoslavicima, više se željela istaknuti uloga Duha Svetoga negoli narav njegova čina. Pitam se nije li na ovom području nužno stvarati suprotnosti i je li prikladno „razlikovati pa ujediniti“. Čini mi se da se problem ne sastoji u tome da zamijenimo ili stvorimo nove termine, nego da stavimo svaki element na svoje mjesto unutar poetskog ozračja Otajstva vjere.

S te točke gledišta ekumenskom dijalogu valja apsolutno priznati otkriće dimenzije Saveza, duboko prisutne u slavlju kršćanskog Otajstva, a ukorijenjene u najdublja iščekivanja ljudske žudnje, koje to Otajstvo preobražava i očituje svoj istini. Obzirom na taj vid, pojavljuju se kategorije kao što su *transignifikacija*, *transimbolizacija* i *transfinalizacija*. Osim toga, potrebno je priznati da je naglašavanje uloge svećenika u euharistijskom slavlju (uloge za koju se drži da je instrumentalna) doprinijelo zaboravu uloge Duha, preko kojega se sve događa. Zbog toga sam, slijedeći novija teološka istraživanja liturgije, inzistirao na zagovoru i na ulozi epikleze u euharistijskoj liturgiji u kojoj se ništa ne događa bez te Božje snage. No, bismo li smjeli

zaboraviti i sam euharistijski čin u svim njegovim vidovima, osobito u onome koji se odnosi na preobrazbu Tijela u kruh i Krvi u vino, kojega tako izričito spominje drevna liturgijska tradicija Crkve? U tom smislu, govor o “transupstancijalizaciji” je itekako vrijedan, jer progovara o „euharistijskom nastajanju“ u potpuno drugačijem smislu od onoga kojega možemo zamisliti i od bilo kojeg drugog nastajanja i preobrazbe.

Moguće je posumnjati u vrijednost jednog ili drugog vida pojma “bit”. Međutim, ta riječ ostaje itekako prisutna u običnom govoru. Nesumnjivo ona još uvijek nešto kazuje. Bilo bi površno pomisliti da intenzivno filozofsko razmišljanje oko ovog termina, od Platona pa sve do današnjih dana, nema više ništa za reći. Taj pojam očituje ono što je u stvarnosti *nepromjenjivo*. Problem *nepromjenjivosti* i promjenjivosti neizbježan je za svaku generaciju. Jacques Monod to priznaje bez problema kada je u pitanju moderna znanost: “U znanosti postoji i postojat će zauvijek jedan platonski element kojega se neće moći ukloniti a da ga se ne uništi. U beskrajnoj raznolikosti pojedinih fenomena znanost može tražiti samo ono što je nepromjenjivo.”⁴

Držim da taj “platonski utjecaj” ostaje djelatan u filozofiji i da se on, glede problema euharistije, valja smjestiti upravo na tom području transupstancijalizacije. Stranice prepune izbrušenih termina, istančanih metafizičkih značenja i intelektualne skromnosti na kojima je sv. Toma Akvinski kušao objasniti pojmove realne prisutnosti i transupstancijalizacije, predstavljaju “tehnički” način mišljenja, kojega, zasigurno, danas nećemo staviti u središte pozornosti. Međutim, na svojoj su razini ta promišljanja o preobrazbi tvari u potpunosti točna.⁵

⁴ J. Monod, *Le Hasard et la Nécessité*, Paris, 1970., 117. (ed. it. *Il caso e la necessità*, Milano, Mondadori, 1986., 87). Usp VI. poglavlje: „Invarianza e perturbazioni“. Na teološkom i filozofskom području vrijedi konzultirati djelo J. Laderière, *L'articulation du sens, II. Les langages de la foi*, Paris, 1984. Usp V. poglavlje: “Crkveni izraz vjere. Nepromjenjivost i značenje”.

⁵ Na ovom mjestu je potrebna poneko razjašnjenje. Sam termin *transupstancijalizacija* ostaje zapravo na krajnjim granicama govora. To je gotovo izričaj negativne teologije. Budući da se ne radi o nekom djelovanju kojega se može opažati, niti o kvalitativnoj promjeni tvari, niti o tvorbi nečega novoga na osnovu uništenja prethodnoga, transupstancijalizaciju je potrebno misliti u sklopu promjene “biti”, a da se tome ne može nešto novo nadodati. Daljnje spekulacije o “subzistenciji akcidenata u kvantitetu” mogu prihvatiti samo oni kojima je blizak takav način metafizičkog razmišljanja. No, to nije neophodno u prihvaćanju “transupstancijalizacije” kao sasvim dovoljnog načina izričaja euharistijske preobrazbe.

Za razliku od nekada, moguće je da danas više ne osjećamo potrebu detaljne razradbe transupstancijalizacije. Međutim, to nije razlog da to razmišljanje odbacimo ili se drastično usprotivimo načinu kojim su najveći mislioci pristupali problemu transupstancijalizacije, budući da se taj pojam uvijek smještao u središte vjerničkog razmišljanja.

Zaključit ćemo naše razmišljanje sljedećom tvrdnjom. Preko transignifikacije i transupstancijalizacije možemo naslutiti kako se Otajstvo Smrti i Uskrsnuća Kristova odnosi spram kruha i vina prinesenih i darovanih pred Bogom u svjetlu Kristovog spomen-čina. Tako je Euharistija poseban slučaj među svim ljudskim načinima darovanja i blagovanja. Ona ostvaruje ono što znači: potpuni Savez Boga s ljudima. Stoga, u snazi darovanog i slavljenog Saveza ne preostaje ništa drugo doli stalno otvarati povijest prema ostvarenju čovjekovih projekata na način da se svi oni pronađu sabrani u ostvarenju onog jedinstvenog Saveza i "Blagdana čovječanstva".

Zaključak

Temeljna misao ove knjige, koja se provlači kroz sav govor, a gdje gdje izlazi na vidjelo, može biti izražena jednom jedinom riječju: *transfiguracija*. Rekli smo na početku da naš ljudski život pokazuje izvjesni broj određenih izraza, ponašanja i načina življenja, nazovimo ih 'figurama', koje niti jedna religija i niti jedna prava mudrost ne može zaniijekati, nego samo integrirati, odbaciti ili pak preobraziti. To su hrana, rad, seksualnost, patnja i smrt. Njima pripadaju svi registri ljudskoga glasa i riječi. Ove figure prizivaju jedna drugu i odgovaraju jedna drugoj. Niti jedna od njih nije savršena, odnosno, niti jedna ne zadovoljava u potpunosti osobnu i kolektivnu ljudsku žudnju. No, svaka od njih upućuje na isti smjer. Niti jedna ne doseže ispunjenje i zbog toga ostaju nespokojne. Prizivaju ono što označavaju i djelomično dolaze do nečega ili nekoga „drugoga“, kojega ignoriraju i ne mogu ga dati same od sebe, a koji ponajbolje odgovara na ono za čim tragaju, postajući tako princip "transfiguracije".

Potrebno je stoga dobro razmotriti ove figure. Zbog onoga što one jesu i kako djeluju, zbog onoga što kazuju i što ištu. Razmatrali smo te figure u svjetlu kršćanskog shvaćanja Božjeg odgovora na njihovo iščekivanje. To nas je potaklo i da razmotrimo naše najobičnije geste i da uvidimo njihov konačni

smisao, objavljeni i darovani smisao u euharistiji. U euharistiji koja je istovremeno vrijeme blagdanskoj slavlja i vrijeme smrti. U euharistiji riječi zaziva i pripovijedanja, života i zajedništva.

Stoga smo ponajviše razmatrali blagovanje kao konkretnu i praktički primarnu funkciju, ali također i kao čin koji objavljuje čovjeka samome sebi. Čin koji mu obznanjuje njegovo biološko ukorijenjenje i stoga temelje njegova govora i njegove simboličke aktivnosti. Čin koji očituje čovjeku njegovu bit i ujedno njegove simbole. Plod njegova rada očituje tehničku nadmoć i zahtjev za estetskim. Očituje kolektivni vid čovječanstva u kojem nitko ne radi sam niti blaguje sam. Dioba pravde, na razini uvjeta rada kao i na razini dioništva na njegovim plodovima, ovdje se pojavljuje kao temeljni Zakon koji treba regulirati ljudske projekte i njihova ostvarenja. No, ustaljeno iskustvo velikodušnog poziva na objed očituje, uvijek na toj primarnoj razini, često neizraženu, ali latentnu ljudsku žudnju koja prožima sve njegove geste, žudnju za darivanjem bez računice i za primanjem bez prepreka. Mnogo važnijom od zakona diobe pravde i pravednosti čini se zakon dara i Saveza. Mnogo važnijim od principa jednakosti čini se izobilje blagdana. Pravi teorijski i praktični problem ljudskoga življenja predstavlja upravo hrana. Kako razviti projekt pravednosti i žudnju za Savezom? To nam kazuje i naše siromaštvo. Tko će nam darovati Savez bez uzmaca, Savez kojem je moguće sve darovati i sve primiti?

I riječ na svoj način očituje čovjeka. Kazuje da je on biće zajedništva. Nema riječi bez drugoga. Riječ, osobito glazba, definira simboličko ozračje zajedništva. Čovjek je za drugoga glas, pjesma i melodija. Značenja, teme i ideje posreduju se unutar priopćavanja, preko međuljudske poetike. Kad bi se dogodilo da netko govori, a da se ne obraća drugome, ništa ne bi rekao. Njegove ideje padaju u beznačajnost poput osušenih plodova koje nema tko sabrati. I obrnuto, istina je riječ ostaje prazna i beznačajna kad nemamo što reći, ni ponuditi našom riječju. Šutnja je pak prepuna smisla za razliku od brbljanja.

Žudnja za zajedništvom zatim se očituje u pripovijedanju, koje je najčešći način uporabe riječi, kćeri sjećanja. Pripovijedati znači posegnuti za bliskom ili dalekom prošlošću i staviti je u zajedništvo s onima kojima se pripovijeda. I obrnuto, slušati pripovijedanje znači prihvatiti ono što nismo doživjeli. To znači ostvarivati zajedništvo u različitosti da bismo mogli zajednički živjeti sadašnjost, a osmisliti budućnost. Taj je okvir, više no

svakodnevni, prostor u kojem se stalno događa „povijest“. Povijest koja neprestano daruje sadašnjici kolektivnu svijest o onome što jesmo i naslutiti ono što ćemo biti. Ovdje se još jednom susreće istančana uzajamnost između projekta sadašnjeg zajedništva i vjernosti prošlim događajima. Projekti i sadržaji međusobno se uvjetuju.

Među svim pripovijestima pojavljuju se u prvom planu one koje govore o darovanom životu, o uzvraćenom i velikodušnom življenju. Na njih se stalno vraćamo, jer sjećanje na njih nipošto nije neutralno. Ili se radi o blagdanima ili se radi o žalovanjima. Rođenje i smrt, ženidba, svečani početak ili rastanak... sve su to granični događaji našega života bez kojih ostatak vremena nema smisla niti može imati cilj. Tako pripovijedanje obuhvaća i onaj prvi način govora - imenovanje. Rođenje se sažima u imenu koje su nam dali, ali i anticipira našu smrt, jer je ona posljednji zaziv i zadnje slušanje jedne buduće riječi. Na isti način, svako zasebno pripovijedanje pripada prvotnoj Pripovijesti, onoj koja obznanjuje iskon svijeta i anticipira Konac. Takva jedinstvena i univerzalna pripovijest postaje Poema. Ako je svaki zaziv neophodno selektivan, ta se selekcija upisuje unutar stalnog trajanja vremena. No, evokacija Iskona i Kraja daje riječ onome što temelji i na određeni način zaključuje vrijeme. Budući da je to ljudski govor i ujedno govor koji nadilazi svoje granice, on je posvema jedinstven. Ako je ta evokacija, poput svih drugih, upravljena drugima, tko je sugovornik prvotnog Pripovijedanja ako li ne Onaj koji je darovao ime svijetu i ljudima zahvaljujući kojemu je moguće zajedništvo – Bog, Otac i Stvoritelj? Upravo to sam želio kazati kad je bilo riječi o govoru iskona preobraženog u liturgijsku poemu, u pjesmu Bogu, u odgovor na darovano ime koje nadilazi granice ljudskoga, odveć ljudskoga.

Gdje pronaći tu vrstu izvornog govora, taj govor koji sabire sve ljudske riječi? Kršćani vjeruju da je euharistija, kao slavlje zajednice braće i sestara, onaj iskonski i definitivni glas koji pjeva o Bogu sjećajući se prvog i posljednjeg događaja: Smrti i uskrsnuća Isusa iz Nazareta, Krista. Euharistija je izvorni govor, jer je zaziv upućen Bogu, slavospjev i radosni navještaj Imena Očeva. To je ona temeljna riječ koja podsjeća na ono što je Bog učinio za čovjeka – spasenje po Kristu. Jer pripovijeda, jer kazuje tu povijest u znaku spomena na onoga koji je umro, a sada živi, euharistija uprisutnjuje isti događaj. Ona kazuje ovdje

i sada Događaj preko kojega svako vrijeme poprima smisao, a čitava povijest upravlja jednim smislenim pravcem.

No, euharistija je mnogo više od riječi, bila ona i temeljna riječ ili točnije, riječ u aktivnom ili performativnom smislu semitskog izraza *dabar*. Zaziv i sjećanje bivaju izrečeni preko gesta nad prilikama kruha i vina. Oni mole za snagu Duha koji može otjeloviti naše znakove. Zbiljnost tih prilika pruža mjesto riječi s naših usana i utjelovljuje prisutnost u zazivu upućenom Bogu i sjećanju na Krista Isusa. Preobražavajući prilike, Duh uprisutnjuje Događaj spasenja, koji je početak i kraj povijesti. To nije nešto što se događa ispred naših očiju, niti se događa izvan nas samih. Budući da mi zazivamo, pripovijedamo i ponavljamo Kristove geste, uključeni smo u slavlje Saveza na razini Riječi i Hrane. Na taj način nismo sebi samo osigurali Početak i Kraj, bez kojih niti jedan čovjek ne može živjeti, koje ne može dati sam od sebe i bez kojih bi upao u tjeskobu pred onim što ga nadilazi, nego smo već obuhvaćeni tim Početkom i Krajem. Prisutnost Konačnoga paradoksalno slijedi svaki trenutak vremena i svaki djelić prostora. On nam omogućuje živjeti taj prostor i to vrijeme u duhu stvaralačke slobode da se uzmožemo, oslobođeni od nesigurnosti i straha, vinuti u budućnost.

Kršćanin ne može dokazati da su smrt i uskrsnuće Isusovo stvarno primarni događaji koji daruju život. Stoga je ta istina predmet vjere. Za kršćanina, to je Riječ (*dabar*) Božja. Tu se riječ sluša i slijedi. Nju se ne može izmisliti niti dokazati. Međutim, može se produbiti njezinu istinu, a da se u nju ne posumnja. Moguće je "verificirati" istinu vjere, ne u smislu da ona ovisi o našoj provjeri, nego da potvrdimo njezinu vjerodostojnost preko skromnih napora naše spoznaje. Među svim mogućim putovima, odabrao sam dva.

Samim postojanjem Kristova Crkva verificira Uskrsnuće. Ona se rađa iz stalnog slušanja apostolskog svjedočanstva, odnosno iz slušanja riječi preko koje svi oni koji su se raspršili u trenutku Kristove smrti, sada bivaju ujedinjeni i nanovo započinju naviještati, a to se dogodilo protiv svake vjerojatnosti. Bez njihove inicijative, ukazao im se onaj koji je umro, onaj koga nisu mogli dotaknuti, a u čiji identitet nisu mogli posumnjati, jer ih je on poslao naviještati. Crkva je posvema ovisna o tom očitovanju, očitovanju istoga, a u isti mah, različitoga Isusa nakon njegove smrti. I Crkva također ovisi o poslanju koje iz tog događaja proizlazi. Crkva u sebi očituje neobični susret

između pune dimenzije čovječstva i otajstva koje je nadilazi a bez kojega ne bi mogla postojati. Ona je prvina novog stvaranja, pozvana kazivati čovjeku tko je on zapravo. Crkva je službenica Preobraženja, jer je zajednica Uskrsloga. Smrt i uskrsnuće Kristovo tako se očituju kao Događaj preko kojega svo stvorenje polako doseže posljednji smisao. To je prvi put verifikacije istine vjere.

Drugi put proizlazi iz paradoksa “umiranja za”. Sigurno je da “onaj tko vjeruje u Boga” kao i “onaj koji ne vjeruje” može jednakom velikodušnošću dati život i zaslužiti podjednako divljenje. No, može li se doista “verificirati” smrt tih ljudi koji su “umrli za” drugoga, ako ne postoji Otac koji može prihvatiti njihovu žrtvu i odgovoriti na nju, te sklopiti beskrajni krug Saveza u kojem je smrt život, a život smrt? Kristovo Uskrsnuće prekida sve paradokse „umiranja za“, jer se Krist ne vraća u prijašnji život, nego živi vječnim životom te postaje Dar Božji ljudima. Na tom je mjestu Krist Početak i Svršetak, jer je u njemu život konačno dosegao svoje ispunjenje. U tom je smislu život “Kraj”. No, život je i “Početak” za sve one koji ga žele prihvatiti i biti poneseni njegovim dinamizmom. Niti jedan čovjek nije u svojem životu ostvario nešto slično. To je drugi put verifikacije istine vjere. Iz ovih dvaju puteva proizlazi nužnost priznanja onoga koji u sebi objedinjuje Početak i Svršetak. Tko je on? Odavle proizlazi teološko pitanje o Isusu Kristu, o kojem možemo beskonačno govoriti. No, u svakom povijesnom razdoblju odgovor treba ostati vjeran onome zbog čega je to pitanje postavljeno, Događaju smrti i uskrsnuća kao Početka i Svršetka vremena, svijeta i povijesti.

Ako je smrt i uskrsnuće Isusa iz Nazareta doista jedinstven Događaj, Početak i Svršetak povijesti, lako ćemo uočiti na koji način oni utječu ne samo na govor, nego i na geste i stvari kojima se taj događaj slavi u svečanom i radosnom zazivu upućenom Bogu Ocu. Blagdansko blagovanje, za kojega smo rekli da je u sebi simbolično, da je ozračje uzajamnog dara ili punine žrtve u kojoj sve biva primljeno i predano, prepuno je stvarnosti koju simbolizira. To nije platonska ideja koju ne možemo dosegnuti niti je utopija, nego događaj Isusa Krista ovdje i sada, u njegovu spomenu i u našoj stvarnosti. Mnogo puta smo istaknuli da blagovanje savršeno *kazuje* Savez, a da su smrt i uskrsnuće taj savez ostvarili i ostvaruju. Po riječi i euharistijskim prilikama Savez se uzbiljuje svoj svojoj snazi. “Transupstancijalizacija” je temeljni izraz prisutnosti. Prisutnosti koja nije statična i

nepomična, nego je to prisutnost Saveza prinesenog ljudskim rukama i ustima, prinesenog da bi se sav ljudski život mogao preobraziti i da bi čovjek bio dostojan sinovskog imena i Saveza.

Uistinu, Savez i sinovstvo otvaraju vrijeme i stvaraju povijest. Jer Savez poništava smrt objavljujući smisao života, jer se daje u znaku ljubavi kao uzajamni dar, on može ukloniti vazda živu napast za povratkom unatrag, osloboditi čovjeka od zatvaranja u prošlost ili pak bijega u neki nestvarni svijet. Budući da oslobađa posljednji smisao, Savez pruža okvir u kojemu tijekom vremena pronalazi svoje razloge i svoje uzore. Odavle Savez prožima ljudske projekte razvoja pravednosti i diobe dobara.

Zapravo, riječ vazda upućuje na istinu ljudskih čina i situacija u kojima se nalaze. Ona je vazda upravljena "braći". Rado priželjkujemo jedan svijet u kojem bi bilo više "pravednosti i bratstva", svijet u kojem bi nestala rivalstva i nepravde, u kojem bi sve različitosti bile objedinjene skladom. No, nisu li možda braća, po samom smislu tog pojma, sinovi istog Oca? To su svi oni koji su prihvatili ne samo da budu rođeni, nego i da od Oca prime sva dobra i svu nježnost. Ako je slavlje Novoga saveza priznanje Boga Ocem, onda ona stvarno utemeljuje to bratstvo i zalaže se da se ono ostvari. Slavlje Saveza ne ustanovljuje jednostavno naše bratstvo, nego nas potiče da na njemu radimo. Pruža nam polazišnu točku borbe za pravdu.

No, to nam slavlje pruža također onaj posljednji smisao. Zašto dijeliti s drugima, biti jednaki? Zašto svatko od nas treba biti dionik dobara materijalnih ili kulturnih i zašto im treba pridonositi? Pretpostavljajući da se to jednog dana može ostvariti, postavlja se pitanje tko može održati ljude u tom stanju savršene jednakosti? "Na početku bijaše zavist", kaže jedna poslovice. Jedini način da se održi statična jednakost bilo bi sprječavanje drugih da nadvise osrednjost! Ta perspektiva malo obećaje! No, to nije tako. Ako je pravednost uvijek nešto veće, to je zbog toga da svima biva moguće darovati, trošiti, štoviše izgubiti sve što imaju kako bi drugi mogli dobiti i imati, da bi drugi mogli sjesti za stol, a ne donijeti ništa, jer su već sve potrošili i jer je za njih već došlo vrijeme primanja.

U stvarnosti, ljudski život jest ili bi trebao biti prostor darovanja i razmjene, pravednosti i saveza. Politički govori, koji opisuju ideal pravednosti koju bi trebalo promovirati čak i nasilnim sredstvima, često se udaljuju od svojih osnova i sugeriraju, a da to ne izreknu, običaje i načine djelovanja koji

ovise o savezu i o žrtvi. Bilo bi doista teško nešto tako ostvariti na drugi način. Međutim, riječ saveza uključuje “zakon slobode”, jer ne može se priznavati Boga Ocem a da se ne ljubi drugoga kao samoga sebe. Da bi ta ljubav bila učinkovita, ona potiče na razmišljanje i poduhvate kako bi svaki čovjek mogao dostojno živjeti.

Nije moje da ulazim u temu dalje od ovoga. U zaključku ove knjige želio bih naprosto smjestiti u uzajaman odnos Savez – kao stvarnost početka i svršetka, odvazda prisutni u čovječanstvu preko euharistije, istinske “mise nad svijetom” – i razdiobu – stvarnost razvoja, nastanka i vremena, rada i politike. Ne mislim da Savez može stajati “na koncu” razdiobe, poput nekog dodatka koji bi posvetio ljudska djela. Sasvim suprotno, držim da se Savez ne može zatvoriti sam u sebe, niti da može prestati prožimati one koji ga slave, nego da on vazda doseže sve ljude svih vremena, pa i one koji ga ne slave. Konkretno ostvarenje susreta saveza i razdiobe dobara u svakom djeliću vremena zadatak je koji pripada svima nama.